

**РОЛЬ ТЕОРІЙ ПРИРОДНОГО ПРАВА
У СТВОРЕННІ СУЧАСНОГО СВІТУ
(ДО ПИТАННЯ
ПРО «ДРУГИЙ ОСЬОВИЙ ЧАС»)**

О. ЛИТВИНОВ
*кандидат філософських наук,
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник завідувача кафедри
філософії права, історії і культурології
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка)*

Вторгнення історії філософії права у філософію історії, що пропонується в цій короткій розвідці, є результатом досить тривалих міркувань, водночас вагань, потім появи впевненості в можливій евристичній перспективі такої постановки питання, що стосується ролі права та його наріжного каменя — прав людини у створенні нової соціальної реальності в останні декілька століть. Додатковим поштовхом, що спонукав до оприлюднення ідеї «другого осьового часу» та ролі в його започаткуванні класичних теорій природного права, був заклик головного редактора журналу С. Максимова до орієнтації матеріалів цього номера на тему XXVI Всесвітнього конгресу IVR «Права людини, демократія, верховенство права і сучасні соціальні виклики у складних суспільствах», що має відбутися в липні 2013 р. [1, с. 13]. Відразу зазначимо, що справа не лише в термінології, хоча це має велике значення, особливо коли йдеться про сталі й визнані тлумачення тих чи інших феноменів культури, а в намаганні адекватно і водночас виразно визначити ті зміни й трансформації, які відбувалися й відбуваються, зокрема і як історичні процеси. Цей текст можна вважати також спробою «належної відповіді на критику тієї моделі, яку розвинуті країни історично нав'язали решті світу» [1, с. 13], оскільки, як удається, якщо вважати наріжним каменем названої моделі (гранично стисло) права людини як рівні (однакові) права *кожної* людини, то тоді відзначену в наведеній цитаті її критику слід порівняти зі стосунками з відомим у освічених колах каменем такого ж відомого міфологічного працелюбця Сізіфа. Персоналізація як принцип, який

фактично започаткувала філософія права Нового часу, тепер стає — вже стала — фактом ще й технічним (мобільні телефони, Інтернет, персональні адреси електронної пошти тощо). Наука, техніка і створена ними економіка починаючи з Нового часу і до сьогодні спиралися на ті самі філософсько-світоглядні підмурки свідомості, що еволюціонувала в бік виокремлення особистісних начал людини та підкреслення їхнього домінування, як то відбувалося і в філософії права, яку презентують насамперед природно-правові концепції [докладніше див.: 2].

Цей загальнокультурний процес поширення «юридизації» навіть за межі відносин, що регулюються організаційно та примусово (наприклад, «залучення правових термінів і судових метафор» до інших сфер знання і діяльності [3, с. 157–158]), є вельми природним, оскільки правова інституалізація свободи була нагальною потребою інтенсивного розвитку того типу суспільства, який відомий як «буржуазний», або (навіть у термінології К. Маркса) «юридичний». Звідси актуальність теми цієї статті може бути аргументована як мінімум із двох позицій. Перша стосується надзвичайно складних процесів запеклої боротьби принципів недавнього тоталітарного минулого (з його показовим нехтуванням правами і навіть самим життям людини) та проголошеного демократичного, тобто буржуазного та юридичного майбутнього в різних сферах життя сучасної України (з його формально-документальною фіксацією цих прав). Друга стосується актуальної, а також ретроспективної та перспективної екстраполяції такого роду процесів на світову історію, оскільки унікальними їх в українському варіанті можна назвати такою ж мірою, як і аналогічні процеси становлення буржуазного суспільства та юридизації соціального життя в будь-якій іншій країні — усі мали свої культурно-національні та соціально-політичні особливості, навіть якщо враховувати нашу без перебільшення трагічну історію і фактично бездержавне, та ще й у складі різних імперій, тоталітарне минуле. До того ж наслідки ірраціонального примітивізму соціально-правових побудов цього минулого з різним ступенем мімікрії переслідують нас і сьогодні.

Із позицій синергетики (що нині виходить на передові рубежі наукових, у тому числі й соціальних розвідок) як методології дослідження і перша позиція, і друга можуть надати непередбачені й несподівані результати [4, с. 236–238], оскільки (і це не суперечить, наприклад, класичній діалектиці) у сучасному існує і минуле, і майбутнє [5, с. 161]. Але в соціальних системах панівними залишаються культурно-історичні чинники, які мають світоглядну домінуючу перевагу, що також відповідає положенням синергетики про залежність кінцевого стану системи від її «передісторії» [4, с. 217–218]. Це положення досить інтенсивно розробляється в соціогуманітарних науках, наприклад у педагогічних, зокрема у філософії освіти [6, с. 286; 7, с. 7; ін.], втім, такий історико-культурологічний аспект синергетичного методу в правознавстві не використовувався, що й обумовлює новизну постановки питання у цьому тексті.

Метою статті є обґрунтування особливого значення формування та втілення ідеї права як права кожної людини (що є засадничим у філософських основах природно-правових концепцій Нового часу) у створенні якісно нового світу, що надає можливість висунути думку про визначення останніх 300–400 років в історії людства як «другого осьового часу». Цей погляд, можливо, слід було

означити як гіпотезу, але, як удається, невиразність гіпотетичності тут долається надзвичайною наочністю та значною за обсягом фактичністю¹.

Запропоновану термінологію обрано не випадково. Деякі періоди в історії людства мають особливе значення і тому їх класифікують як перехідні чи навіть як переламні. І хоча, як колись зауважив видатний російський філософ ХХ ст. О. Лосєв стосовно сталої оцінки епохи Відродження як перехідної, що в реальній історії тільки й існують перехідні епохи [8, с. 72], про певні періоди історії людства мабуть можна і навіть потрібно говорити як про особливі, зважаючи на ті нові результати, що змінюють подальший поступ людини у світі, і говорити слід саме в контексті культури [9]. Такі періоди можуть відрізнитися за часом, але головним для них є, висловлюючись мовою класичної філософії, якість як особливість, якісне наповнення, що відрізняє від епох попередніх, а також наслідки (додамо від себе — як передбачувані, так і непередбачувані) цього якісного змісту. Таким є «осьовий час» за К. Ясперсом, який у його термінології стає втіленням «філософської віри» — одного із засадничих понять вчення німецького екзистенціаліста взагалі. Ясперс відмовляється від визнання точкою відліку нового поступу людства тільки часу, пов'язаного виключно з постаттю Христа, хоча й погоджується з її непересічним значенням, як і християнства взагалі, оскільки, як він зазначав, це стосувалося тільки самого християнства та його прихильників. Таким чином, К. Ясперс відмовляється від августинівської традиції тлумачення історії, яка була основною в європейській культурі (і багато в чому залишається й сьогодні), мабуть слід згадати, що і Г. В. Ф. Гегель вважав явлення Сина Божого на землі «віссю світової історії». Визначальною для всього людства видатний німецький філософ ХХ ст. знаходить особливу епоху, яку він назвав «осьовою», оскільки ця «вісь» стосувалася не тільки християнського світу. Її визначником же Ясперс вважає ту особливість філософської віри, яка долає ірраціоналізм одкровення і включає в себе також знання: «Ознакою філософської віри, віри людини, що мислить, завжди є те, що існує в союзі зі знанням. Вона хоче знати те, що є доступним знанню, і зрозуміти саму себе» [10, с. 423]. Це не тільки епоха зародження світових релігій, а й філософії, «коли людство вперше усвідомило себе і своє відношення до світу, поставило «останні питання буття» про смертність, конечність свого існування і усвідомило своє безсилля перед ними» [11, с. 737]. Тобто К. Ясперс, точка зору якого вже давно визнана класичною, «осьовий час» схарактеризовує як такий, що його можна

---

¹ Упевненості в цьому надають і результати неодноразового обговорення цієї ідеї на науково-методологічних семінарах кафедри філософії права, історії та культурології Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка із запрошенням соціальних філософів та філософів історії філософського факультету Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля та істориків і політологів історичного факультету Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Дискусії на цю тему та критичні зауваження дозволили уточнити й посилити позиції, що пропонуються у цій статті, за що автор дуже вдячний своїм колегам, включаючи тих, хто висловлював сумніви і не погодився з можливістю такої постановки проблеми — їхня аргументація безперечно мала значення для корегування точки зору, що викладається. Автор вдячний також і С. Максимову та С. Рабіновичу за небайдуже ставлення до цієї ідеї та її конструктивну критику під час особистого спілкування.

виявити емпірично як факт, значущий для всього людства, а смисловим змістом цього факту є те, що «з'явилася людина такого типу, який зберігся і до сьогодні» [12, с. 33 та ін.]. Це період, що охоплює майже півтисячоліття між 800 та 200 роками до н. е., коли в різних кутках світу відбувається багато чого незвичного, що закінчується переважанням раціональності та раціонального над міфологічною свідомістю, а найбільш відомими історичними фактами він називає наступні. У Китаї виникає філософія з майже всіма її напрямками (найвідоміші імена — Конфуцій та Лао Цзи), в Індії з'являються Упанішади та живе Будда, в Ірані — Заратустра, у Палестині — пророки Ілія, Ісайя та інші. У Греції — надзвичайні в своєму історичному значенні досягнення в різних сферах духовного життя, пов'язані з іменами Гомера, Парменіда, Геракліта, Піфагора, Платона, Есхіла, Фукидіда, Архімеда та багатьох інших. Новим і виробленим незалежно одна від одної в названих культурах було те, що людина усвідомила буття в цілому, саму себе та свої межі, а також було вироблено головні категорії, що є основою мислення людини і сьогодні [12, с. 33–34]. Людина не тільки усвідомлює себе, вона стає іншою, починаючи свою планетарну експансію, з одного боку, а також свою внутрішню гуманістично-раціональну перебудову — з другого, включаючи соціально-організаційну сферу. Додамо, що остання також набуває дедалі більше культурних (*cultura* на відміну від *natura*) та громадянсько-цивілізаційних (*civiltas* як *cultura* і водночас як *jus*) якостей [докладніше див.: 13]. Зовсім іншою стає не тільки сама людина, а й світ людини.

Щодо самої епохи, то К. Ясперс говорить, що вона була «часом знищення й творення одночасно» [12, с. 36], причому, якщо мати на увазі якоесь завершення, то воно мало «насамперед політичний характер» [12, с. 36]. Майже одночасно насильницьким шляхом створюються величезні могутні імперії: у Китаї — Цинь Ши-Хуанді, в Індії — династія Маур'я, на Заході — еліністичні держави та Римська імперія, і всюди на руїнах світу, що зникав, «складався насамперед технічно та організаційно планомірний порядок» [12, с. 36]. При цьому дух епохи, що зникала, став зразком та об'єктом поклоніння: у династії Хань — це конфуціанство, в Ашока — буддизм, епоха Августа відродила еліністично-римську освіченість. У наступні тисячоліття не залишилося названих імперій, були інші, але залишилася духовна напруга, яка постійно впливала на людей, відроджуючи в їхній діяльності «нову невизначеність і нове значення» [12, с. 37].

Утім К. Ясперс відзначає й те, що в контексті нашої постановки питання має принципово важливе значення: «Найвищі можливості мислення і практики, які набули свого вияву в окремих особистостях, не стали спільним надбанням, оскільки більшість людей не могла йти цим шляхом» [12, с. 36]. Тобто якість епохи є новою, але це стосується і водночас розуміється обмеженим колом обраних. І стосується це переважно або навіть виключно того чи іншого вельми обмеженого кола тих, хто має доступ до влади, знання, культів тощо.

До того ж зазначене вище упорядкування у вигляді держав переважно імперського типу К. Ясперс пов'язує з реформаторськими ідеями і спробами філософів, які переходять з однієї держави в інші, де виступають як радники та вчителі. Він зауважує, що «в соціологічному аспекті існує пряма аналогія між невдачами Конфуція при імператорському дворі держави Вей і Платона в Сіракузах, між школою Конфуція, де виховувалися майбутні державні діячі, та

академією Платона, яка ставила перед собою ту ж мету» [12, с. 36]. Таким чином, як на нашу думку, К. Ясперс конструює драматургію своєї концепції, спираючись на запропоновану ним категорію філософської віри і намагаючись додати їй усталеності за допомогою відомих усім і неспростовних історичних фактів, тобто він немов говорить, що раціональність матеріалізується і стає реальним фактором суспільності. За всіх можливих сумнівів стосовно певної схематичності цієї драматургічної конструкції, втім, саме неспростовність історико-філософської та соціально-історичної фактичності в їхній єдності робить такі сумніви несуттєвими, а саме: висновки видатного філософа стали здобутками інтелектуального життя ХХ ст. і не втратили своєї ваги й сьогодні.

Утім логіка роздумів та загального підходу К. Ясперса вимагає подальшого з'ясування долі тих чинників, які, на його ж думку, обмежували те «коло обраних», про яке йшлося. Так, склалася та людина, яка існує й до сьогодні, але висновок філософа стосується якісного боку процесів, що він їх відзначає (тому ми можемо уточнити його думку навіть термінологічно, наприклад, сказати так: «почали з'являтися окремі люди, яких ми й сьогодні можемо вважати подібними до нас чи то нашими сучасниками» тощо). Якщо ж узяти те, що стосується кількісного боку цих процесів, то факти, що їх відзначив К. Ясперс для визначення новітніх на той час тенденцій розвитку людства, набувають статусу рідкісної особливості або навіть винятку, тим більше, що нам є відомими безліч інших фактів та подій, що суперечать його загальній позиції аж до спростування. Тому набуття його аргументацією нового ступеня переконливості через кількісний чинник дає підстави подивитися на втілення філософської віри (або, іншими словами, найяскравішого прояву раціоналізації людського мислення і життя) в ідеях, формулюваннях, вчинках, діях тощо в сучасному світі. Останній у філософії історії та загальній історії має досить багато точок відліку, обґрунтування більшості з яких є безсумнівним, але в руслі запропонованого К. Ясперсом погляду на проблему, що розглядається, той відлік починається саме з правових засад, що їх надають класичні теорії природного права Нового часу.

Доречною тут видається згадка про думку Г. В. Ф. Гегеля в його філософсько-правових студіях, яка не тільки посилює та значною мірою підтверджує правомірність положень К. Ясперса в його пропозиції щодо розуміння «осьового часу» (щоправда, з указаних вище християноцентристських позицій), а й положення, що висувуються в цьому тексті стосовно «другого осьового часу». Видатний діалектик у своїх міркуваннях стосовно основ права власності доходить висновку, що «завдяки християнству почала утверджуватися *свобода особи* (курсив Г. В. Ф. Гегеля. — *О. Л.*) й стала, *хоча й у незначній частині людського роду* (курсив мій. — *О. Л.*), загальним принципом. Що ж до *свободи власності* (курсив Г. В. Ф. Гегеля. — *О. Л.*), то вона, можна сказати, лише з учорашнього дня дістала в деяких місцях визнання як принцип» [14, с. 71]. Як бачимо, «незначна частина людського роду», якої стосується «*свобода особи*», що відзначає видатний німецький філософ першої половини ХІХ ст., за смислом повністю збігається із зауваженням видатного німецького філософа ХХ ст. про «окремі особистості», іншими словами, можна констатувати певний «гегелівський слід» у К. Ясперса із зазначеним вище хронологічним корегуванням. А запропоновані положення про «другий осьовий час», як на нашу думку, посилює спо-

глядання Г. В. Ф. Гегеля стосовно «свободи власності» та того значення, якого вона набула за Нового часу, або, як висловлюється філософ, «з учорашнього дня», тобто йдеться про одне з основоположних (за Дж. Локком — про головне) прав людини — право на приватну власність. Звісно, усі ці міркування видатного представника об'єктивного ідеалізму завершуються відповідним чином, тобто як хода «світового духу». Він говорить: «Ось приклад із світової історії, який свідчить про те, наскільки тривалий термін потрібен духу, щоби просунутися у своїй самосвідомості, і який можна протиставити точці зору нетерпіння» [14, с. 71].

Тому, зважаючи на викладене, час, починаючи з приблизно XVI ст., і особливо століття XVII та XVIII — епоха Просвітництва, є особливим і переломним не тільки завдяки сформованій у ті часи ідеології, що ґрунтувалася на прагненні зруйнувати станово-феодальні ідеали і порядки, які відверто заважали суто людському — розумному та моральному — організовувати спільні дії, а й у контексті всесвітньої історії вперше свідомо сформульоване начало раціоналістичної спрямованості пронизує майже всі сфери життя і починає диктувати умови існування самій людині. Причому такої всезагальності це раціоналістичне начало надає не тільки створена й філософські обґрунтована генієм голландців та англійців ідея права як права кожного, а й створена генієм французів ідея «енциклопедії» як сукупності — і також всезагальності — людських знань та претензій чи то зазіхань людини на розуміння всього Всесвіту й себе самої. Тому творча спадщина Г. Гроція, Б. Спінози, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля й інших видатних мислителів Нового часу та її дієвість, тобто вплив на формування правової реальності нової якості, коли права людини як права кожної людини (частина загального положення про рівність усіх суб'єктів права — «коперніканський переворот» у праворозумінні [15, с. 407]) створюють ту «особливу якість правопорядку», який відповідає й «сучасним цивілізаційним стандартам» [16, с. 211]. Таким чином, через набуття правом значення стрижня людського (соціального) життя — долається та духовно-інтелектуальна обмеженість так би мовити, зовнішньо кількісного характеру, яку відзначав і сам К. Ясперс.

Це означає також, що філософська віра стає вірою в людину, причому антропологічна складова соціального розвитку втілюється в царині організації, регулювання та контролю її, людини, дій, що в цілому термінологічно відбивається в понятті права. Раціоналістичні підмурки природно-правових теорій (та абстрактність, за яку їх постійно критикували й відкидали, зокрема й Г. В. Ф. Гегель) насправді синтезують античну агональну спрямованість напруження людських пошуків, середньовічну дисципліну схоластичних силогізмів, індивідуалістичний порив творчого генія Ренесансу зі спробами реформаторів у боротьбі проти католицької церкви, що занепадала, повернути християнству моральну автентичність. Надзвичайні наукові відкриття вже на початку Нового часу надали людському розумові неабиякої ваги, що на додаток до щойно переліченого стало втілюватися спочатку в релігійній та художній формі, а потім як всезагальність уже логічного гатунку — оформлюватися в досить незрозумілі тоді для багатьох ідеї прав людини як таких, що вона їх має мати за фактом самого свого існування. Перша спроба такого підходу в філософському обґрунтуванні ідеї невідчужуваних прав людини — кожної людини! — у Б. Спінози

викликала шалений спротив у юдейської свідомості його громади, що коштувало йому особисто надто дорого: трагічна доля видатного голландського мислителя відома. Але слід згадати і попередників такого роду сумнівів, що стали наріжними каменями принципово нової правосвідомості, а саме: ідеологів та діячів Реформації, і насамперед М. Лютера, який доклав надзвичайно багато зусиль для культурологічного обґрунтування нового погляду на людину, її призначення у світі — «покликання» та наполягання на певних принципах, що випливають з євангельських текстів, які мали надзвичайний вплив на формування нового типу правової (а також економічної, політичної тощо) свідомості.

Нас, звичайно, цікавить вплив на правосвідомість. Щодо першого, культурологічного, аспекту, то тут непересічне значення мав подвиг видатного мислителя — переклад Біблії народною німецькою мовою, що зробило Святе Письмо доступним фактично кожному, бо майже в кожній родині був хтось письменний. Щодо другого, яке значною мірою виходить з першого, то будь-яку працю «у поті лица свого» було визначено як служіння Богові, як «покликання» людини. Щодо третього, яке також впливає з першого та тісно пов'язане з другим, то науково коректним виглядає, як на нашу думку, звести його до таких принципів: 1) рівнодостоїнство; 2) індивідуальна відповідальність; 3) чесна праця. Стосовно впливу на правосвідомість останнє гранично коротко можна прокоментувати так: 1) усі рівні (кожен є рівним) перед Законом Божим, а тому стає очевидною вимога щодо рівності перед законом людським; 2) усі мають відповідати (кожен відповідає) за скоєне ним, і насамперед перед своїм сумлінням, тобто перед Богом; 3) усі мають (кожен має) слугувати Творцю своєю працею, щоб не робив, а тому зроблене є мірилом реалізації свого покликання, або, іншими словами, знаходить світоглядно-релігійне обґрунтування приватної власності як «священної», тому цей принцип іноді формулюється і як «культ чесної праці»¹.

Для суто філософсько-правового оформлення цих та інших ідей, що сьогодні втілено в конституціях величезної кількості країн, а також у багатьох міжнародних політико-правових актах, ці погляди, процеси та явища часів Реформації мали своєрідний пропедевтичний характер, що, зокрема, непрямо підтверджує й, наприклад, класичне дослідження М. Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму», де розглядаються переважно економічні та соціологічні їхні аспекти, однак культурологічний та правовий складовим також приділено певну увагу [18]. Просвітництво Розум робить Богом, і хоча не є нашим завданням критика надто великих сподівань на перебудову життя на цих раціональних, тобто суто людських принципах (що відрізняють *homo sapiens* від інших істот), ми звернемо увагу на розуміння та тлумачення культури мислителями того часу як чогось майже антагоністичного природі та водночас відзначимо в такому розумінні відношень (культура-природа) певну суперечність. Остання полягає насамперед у постійному зверненні самих просвітителів до цього поняття та смислів, що в ньому закладено, а це є особливо важливим саме в філософсько-правовій, а також (у руссоїстському варіанті) і в педагогічній площині [19, с. 117–118].

¹ Такий конспективний висновок значною мірою зроблено як резюме ще одного дослідження Е. Соловйова: [17].

Іншими словами, культуру ми не будемо розуміти в зазначеному (домінуючому в епоху Просвітництва) на сьогодні вже історично обмеженому сенсі, а будемо апелювати до відправних точок зору в мисленні просвітителів, які завдяки зверненню до природних основ самої людини виокремили, втім, такі культурні смисли, які багато в чому впливають і на наше сьогоднішнє — і через освіту, і, що для нас є надзвичайно важливим, через право. Втім вважаємо за доцільне підкреслити, що соціальна ефективність останнього є більш вагомим завдяки його імперативній дієвості, але піднесення першого, освіти, у культуротворчому сенсі є більш важливим, оскільки йдеться про опору не на переважно негативні й руйнівні боки життя, як то відбивається значною мірою в праві, а на позитивні й творчо спрямовані, у чому полягає сутність освіти та виховання майбутніх (на кожен час) поколінь людей.

Сучасний російський історик філософії і культури та водночас один із провідних філософів права Е. Соловйов підкреслював не просто особливу, а надзвичайну роль епохи Просвітництва в праворозумінні — саме він красномовно визначив її як «коперніканський переворот». Е. Соловйов виокремлює основні ідеї у правовій галузі, що їх висунули просвітителі, а саме: правління законів, верховенства законів, освіченого законодавця та правителя. Вказується на те, що найбільше привертало увагу видатних мислителів цього часу, — ідея народного суверенітету (а не суверенітету монарха) та вчення про природне право як право рівних від природи людей. Їхню загальну світоглядну позицію, що спиралася на майже необмежену віру в могутність і також необмежені можливості людського розуму, він називає історичним та юридичним оптимізмом. Принизливе становище необґрунтованої залежності однієї людини від іншої на підставі лише досить умовної соціальної ієрархії має подолати раціонально обґрунтована позиція, що втілювалася в політичних гаслах свободи, рівності та братерства, а в поточному житті мала реалізуватися у відповідних правових засадах, що спиралася на філософську ідею автономії особистості. Ірраціональність домінування примітивної сили як основи ієрархічного блюзнірства залежності замінювалася раціонально обґрунтованим егалітаризмом, що спирався на природні засади і в юридичному оформленні. Раціональне мислення втілювалося насамперед у критичному ставленні до всього того, що існувало як характеристика людської взаємодії, апогеєм чого була нищівна критика церкви Вольтером, яку той гнівно викривав як основний чинник людських страждань і попередніх часів «темного» середньовіччя, і його сучасності, при цьому відразу ж зазначимо розмежування ним церкви та релігії — до останньої видатний мислитель ставився як до необхідного для людини, ставився також раціонально обґрунтовано, з точки зору надання їй необхідних для неї самої загальних правил. Останні мають кінець-кінцем також раціональне обґрунтування, оскільки як мінімум повинні стримувати людину від необдуманих афективних дій, притаманних, і визначальних, як на думку Вольтера, «неосвіченим низам». Іншими словами, йшлося про встановлення цих правил, обов'язковість яких надавала їм фактично правового характеру.

Відзначена загальна критична позиція просвітителів не могла не відбитися і на ставленні до державно-правових інституцій. Якщо звертатися до інших видатних постатей цієї епохи, крім Вольтера, то ці інституції були головною

мішенню в їхній боротьбі зі світовим злом. Е. Соловійов наголошує на цій думці і звертає увагу на висновки, які узагальнюють ставлення просвітителів до держави. Йдеться, звісно, про державу феодальну, але багато чого поєднує їхні міркування з відомим ставленням до держави як такої несамовитого християнина Августина (державна — згряя розбійників, злочинців), коли вони тлумачать її аналогічно, говорячи про злочинну державність: саме вона через свої механізми реалізує неправомірні зазіхання на свободу і життя людей для задоволення потреб і намірів обмеженої кількості тих, хто є причетним до влади.

Раціонально-логічні обґрунтування зазначеної позиції є незаперечними, а ми можемо додати і до думок самих просвітителів, і до думок Е. Соловійова, на якого спираємося в цьому дослідницькому епізоді [15], що значною мірою вони, ці обґрунтування, подаються в ракурсі, який через більш ніж століття отримає назву феноменологічного (тут немає нічого дивного, якщо згадати, яке значення відіграло поняття феномену в ті часи, наприклад, у кантівських міркуваннях, зокрема про освіту, а також про право і державу). Так, просвітителі виявляють, що право як зведена в закон воля правителя, як то було притаманне державі їхніх часів, — це є фактично беззаконням, оскільки кількість злочинів, скоєних владою, є незрівнянно більшою, ніж скоєних індивідами, головною причиною чого була залежність судів від влади, що необмежена репресія держави пов'язана з корупцією, вона придушує вільну волю взагалі, а не волю злочинця, що все це і є фундаментом злочинної державності. Якби вони використовували сучасну термінологію, то (можна в цьому навіть не сумніватися) йшлося б і про авторитаризм, і про тоталітаризм як сконцентроване відродження тієї державної злочинності, свідками якої були ці видатні мислителі. В їхній же термінології йшлося про деспотію (деспотизм) або тиранію. Е. Соловійов підкреслює неабияке значення того, що було зроблено Просвітництвом, звертає увагу на ідеї, які й обумовили той «коперниканський переворот» у галузі юриспруденції, значення якого неможливо переоцінити, як і значення досягнень самого М. Коперника для розвитку людства і людського (розумного, тобто раціонального) мислення. Вони доходять висновку щодо необхідності й обов'язковості такого ж розумного, тобто раціонального обмеження державного насилля, це перше, і щодо такої ж необхідності й обов'язковості зрівняння у правах усіх суб'єктів права, включаючи саму державу відносно навіть окремого індивіда, це друге. І на цьому слід особливо наголосити: державу в філософії права просвітителів було зрівняно у правах з індивідом. І ще слід зауважити: потім американці — Т. Джефферсон¹ (якого, як і Б. Франкліна, також можна зарахувати до просвітителів) у XVIII ст., а потім В. Вільсон² на початку XX ст. розвинули цю ідею в той бік, що за рівних вихідних умов сперечання чи то конфлікту індивіда і держави перший уже повинен мати перевагу в праві здійснення своїх прагнень, оскільки друга — то є юридична особа з величезною перевагою (у порівнянні з першим) у силі, можливостях, впливові тощо.

---

¹ Він був не тільки автором тексту «Декларації незалежності» та 3-м Президентом США (1801–1809), а й свого часу начальником міліції (народного ополчення) Вірджинії та засновником і першим ректором Вірджинського університету.

² Професор права і Президент Принстонського університету, 28-й Президент США (1913–1921).

Державою, де сьогодні права людини захищені найкраще в світі, визнана Англія, чому, звичайно ж, є пояснення й історичного характеру. Не слід, мабуть, нагадувати про непересічну пам'ятку правової думки *Carta Magna*, але витоки неперевершеної ідеї втручання Розуму в правову сферу у вченнях Т. Гоббса та Дж. Локка, за всіх відмінностей загальнофілософських та філософсько-правових позицій [3, с. 157–158], надали їхній батьківщині не тільки заслуженої слави, а й всесвітнього значення як взірцям подолання людським Розумом обмеженості стадних принципів організації суспільного життя і звільнення від ірраціонально-інстинктивних підмурків традиційного «закритого суспільства» (якщо використовувати термінологію А. Бергсона [20] та К. Поппера [21], що є вже також класичною). І якщо йдеться про XVII ст., то, звичайно, слід згадати й про голландського філософа Б. Спінозу, особисті нещастя якого, що майже вдвічі скоротили його життя, були результатом саме раціоналістичного обґрунтування того, що сьогодні є смисловим ядром праворозуміння — ідеї прав людини як рівних прав кожної людини, яких її ніхто не може позбавити.

Іншими словами, філософсько-правові вчення англійського та голландського Просвітництва XVII ст. — це вчення видатних філософів, які першими в Європі і у світі почали вирішувати відповідні проблеми з точки зору раціонального мислення вже нової якості, спираючись на суто наукову методологію (вже в сучасному значенні поняття науки), що її розробляли як представники емпіричного напрямку, починаючи з Ф. Бекона, так і напрямку раціоналістичного, починаючи з Р. Декарта. Якість цю звичайно визначають поняттями буржуазного та юридичного, як уже було зазначено, хоча слід обов'язково згадати і попередній релігійний досвід реформаційної спрямованості, про що йшлося, оскільки саме він був у підґрунті таких відомих і визначних історичних подій, як буржуазні революції в Голландії (початок XVII ст.) і в Англії (кінець XVII ст.), а потім, хоча вже дещо опосередковано, революцій XVIII ст. у США та Франції, які створили політико-правові документи неабиякої історичної значущості — «Декларацію незалежності США» та «Декларацію прав людини і громадянина»: філософсько-правові ідеї було інституалізовано в політико-правовій, а потім і в практичній юридичній площині. Опора на визначальні ідеї цих документів маркувала поступ країн західнохристиянської культури, а потім і всього людства в бік персоналістичного бачення індивідуальності та його усвідомлення й відбиття вже у правовій сфері. Ідея прав людини як рівних прав «кожної» людини була і нині залишається «лакмусовим папірцем» при визначенні стану суспільства та державного ладу в тій чи іншій країні. Вона набула такого значення через визнання її масовою свідомістю, через таку ж масову оцінку як одного з найголовніших досягнень людства, як неперевершеного надбання, яке дає можливість творчої самореалізації «кожній» людині, що неймовірно збільшує загальний культуротворчий потенціал людства, а значить робить перспективи його розвитку, його майбутнє більш позитивним — саме через знищення чинників, що гальмують такий розвиток.

Звідси важливим виглядає і такий висновок: неврахування особливостей та основних (домінантних) тенденцій розвитку нашого часу як «другого осьового» (справа не в назві, а в суті) слід розцінювати як спроби повернення в часи, що зникли або продовжують зникати, і відтворення тих типів відносин, які за межа-

ми офіційно потестарних, а значить урегульованих у правовий спосіб, відроджують відносини залежності однієї людини від іншої на тлі елементарного, тобто примітивного насильства. Таким чином, минуле існує в сучасності як відчутне гальмо раціонально обґрунтованого поступу людства в бік гуманізації людського співіснування через юридичне оформлення суто правових відносин з неодмінною часткою (яка до того ж має зростати) морального напруження, що в сучасній термінології відбивається, зокрема, в понятті соціальної, а точніше — правової та соціальної держави. Набуття ж самою державою інструментального характеру через вироблені новочасними теоріями природного права принципи суспільного контролю, демократичних процедур та розподілу повноважень державної влади стає необхідністю не тільки державно-правового чи то економічного значення, а й значення загальносоціального. Забезпечення можливості вільного розвитку творчих здібностей кожної людини (через реальне забезпечення її — кожної людини — рівних прав) створює й креативне суспільство, здатне вирішувати практично всі проблеми, що постають як перед окремими країнами, так і перед людством у цілому.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Максимов С. Від головного редактора / С. Максимов // Філософія права і загальна теорія права. — 2012. — № 2. — С. 9–13.
2. Литвинов О. М. Культура, техніка і право: філософські нотатки стосовно історичних аспектів взаємодії / О. М. Литвинов // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка : Спецвип. № 7: Правова політика і правова реальність. — Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. — С. 120–131.
3. Зеельман К. Особистість і привинення: від Просвітництва до філософії ідеалізму / К. Зеельман // Філософія права і загальна теорія права. — 2012. — № 2. — С. 156–165.
4. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой : пер. с англ. / И. Пригожин, И. Стенгерс. — М. : Прогресс, 1986. — 432 с.
5. Крымский С. Б. Наш разговор длиною в жизнь : цикл интервью / записала Т. А. Чайка. — К. : Изд. дом Сергея Бураго, 2012. — 436 с.
6. Князева Е. Н. Основания синергетики / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. — СПб. : Алетей, 2002. — 414 с.
7. Рабош В. А. Синергетический подход к проблеме устойчивого развития образования / В. А. Рабош // Философия образования. — 2008. — № 2 (23). — С. 5–12.
8. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / А. Ф. Лосев. — М. : Мысль, 1978. — 623 с.
9. Каган М. С. К проблеме переходного типа культуры / М. С. Каган // Античная культура и современная наука. — М. : Наука, 1985. — С. 317–320.
10. Ясперс К. Философская вера. Первая лекция. Понятие философской веры / К. Ясперс // Смысл и назначение истории : пер. с нем. — М. : Политиздат, 1991. — С. 420–431.
11. Філософський енциклопедичний словник / голова редкол. В. І. Шинкарук. — К. : Абрис, 2002. — 738 с.
12. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / К. Ясперс // Смысл и назначение истории. — С. 27–286.
13. Литвинов О. М. Про поняття «культура» як правову категорію (до філософської постановки питання у культурологічній площині) / О. М. Литвинов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. — 2012. — № 3 (13). — С. 218–222.

14. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство : пер. з нім. / Г. В. Ф. Гегель. — К. : Юніверс, 2000. — 336 с.
15. Соловьев Э. Ю. Личность и право / Э. Ю. Соловьев // Прошлое толкует нас : Очерки по истории философии и культуры. — М. : Политиздат, 1991. — С. 403–431.
16. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. — Харьков : Право, 2002. — 328 с.
17. Соловьев Э. Ю. Время и дело Мартина Лютера / Э. Ю. Соловьев // Прошлое толкует нас. — С. 54–126.
18. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Избр. произведения : пер. с нем. — М. : Прогресс, 1990. — С. 44–271.
19. Ваховский Л. Ц. Западноевропейская философия воспитания эпохи Просвещения / Л. Ц. Ваховский. — Луганск : Альма-матер, 2000. — 292 с.
20. Бергсон А. Два источника морали и религии / А. Бергсон ; пер. с фр., послесл. и примеч. А. Б. Гофмана. — М. : Канон, 1994. — 384 с.
21. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги : пер. с англ. / К. Р. Поппер. — К. : Ника-Центр, 2005. — 800 с.

Литвинов О. М. Роль теорій природного права у створенні сучасного світу (до питання про «другий осьовий час»)

Анотація. На основі культурологічного підходу в процесі осмислення ролі класичних теорій природного права Нового часу обґрунтовується точка зору щодо їхньої вирішальної ролі у створенні фундаментальних підмурків сучасної правової реальності. Висувається гіпотеза про особливість розвитку людства з періоду XVI–XVII ст. до сьогодення, коли вирішального значення набувають наука, техніка і особливо право, що якісно кардинально змінило світ в економічному та політичному вимірах, і що надає підстави вважати цей період «другим осьовим часом» в історії. У вимірі правовому для такого твердження головним аргументом є поширення та інституалізація ідеї прав людини як рівного права «кожної» людини.

Ключові слова: синергетичний метод, філософія права, Новий час, Просвітництво, раціоналізм, теорії природного права, права людини, «осьовий час», «другий осьовий час».

Литвинов А. Н. Роль теорій естественного права в создании современного мира (к вопросу о «втором осевом времени»)

Аннотация. На основе культурологического подхода в процессе осмысления роли классических теорий естественного права Нового времени обосновывается точка зрения относительно их решающей роли в создании фундамента современной правовой реальности. Выдвигается гипотеза об особенностях развития человечества в период XVI–XVII вв. до настоящего времени, когда решающее значение приобретают наука, техника и особенно право, что качественно кардинально изменило мир и в экономическом, и в политическом измерениях, и что дает основания считать данный период «вторым осевым временем» в истории. В измерении правовом для такого утверждения главным аргументом являются распространение и институализация идеи прав человека как равного права «каждого» человека.

Ключевые слова: синергетический метод, философия права, Новое время, Просвещение, рационализм, теории естественного права, права человека, «осевое время», «второе осевое время».

Lytvynov O. An Importance of the Natural Law Theories in Creation of the Modern World (to the Issue of «The Second Axial Age»)

Summary. The point about decisive role of classical natural law theories of the New Age in creation of foundation of modern legal reality is justified on the basis of cultural studies approach. It is offered the hypothesis about peculiarity of mankind's development from the period XVI–XVII centuries up to date, when the science, technology and especially law gain in decisive importance. It qualitatively changed the world both in economical and political dimension that gives reasons to consider this period in history as «the second axial age». The main argument for such statement in legal dimension is spreading and institutionalization of the idea of human rights as an equal right of «every» person.

Key words: synergetic method, philosophy of law, New Age, Enlightenment, rationalism, theory of natural law, human rights, «axial age», «the second axial age».